

SZIJÁRTÓ ZSOLT

KOCKÁZATOK, VESZÉLYEK, KATASZTRÓFÁK – A KOMMUNIKÁCIÓKUTATÁS PERSPEKTÍVÁJA

**Az elmúlt másfél
évtized történéseit
vizsgálva jól látható,
hogy még inkább
felerősödött a
kockázatexport...**

6

■ Az új technológiák által létrehozott kockázatok, veszélyek, katasztrófák problematikája a nyolcvanas évektől kezdve vált a különböző társadalomtudományos – szociológiai, kulturális antropológiai, kommunikációs – megközelítésmódok egyik széles körben tárgyalt, központi témájává. Elég csak felidézni Ulrich Beck nagy hatású elméletét¹ a késő modern „kockázattársadalmakról”, amelyekben immár a szisztematikusan létrehozott veszélyek és kockázatok következményeinek „kiutalása” körül zajlanak a legkiélezettebb elosztási harcok, hogy lássuk, mennyire mélyen átjárja a kortárs társadalomelméletet ez a megközelítésmód.

De hivatkozhatunk Mary Douglas és Aaron Wildavsky szintén ekkortájt keletkezett könyveire, amelyek a kulturális antropológiai megközelítésmód alkalmazásával valósággal forradalmasították az intézmények társadalmi funkcióiról való gondolkodást.² Ezek a megközelítések ugyanis a különböző szervezetek formális aspektusainak leírása helyett inkább arra helyezték a hangsúlyt, hogy milyen alapvető szerepet játszanak az egyes intézmények által kínált problémaészlelő és -megoldó sémák a társadalmi konfliktusok létrejöttében, konceptualizálásában és lefolyásában.

Vagy gondolhatunk azokra a tudományszociológiai és tudományantropológiai megközelítésekre, amelyek a tudomány megváltozott társadalmi szerepével kezdtek el foglalkozni. Ennek kapcsán rámutattak arra, hogy e problématerület egyik legfontosabb jellemzője a tudomány és a társadalom közötti, korábban szilárdnak hitt válaszfal eltűnése. Ezt az átalakulást Krohn és Krücken híres könyvükben³

azzal a később széles körben elterjedt megfogalmazással jelölték meg, miszerint a komplex technológiai rendszerek megjelenésével maga a társadalom vált egy olyan laboratóriummá, kísérleti tereppé, ahol a legújabb kutatási eredmények azonnal és „élőben” tesztelhetők, hogy a szükséges módosítások rögvest megtehetőek legyenek.

A kilencvenes évekre a modern társadalmak által szisztematikusan létrehozott veszélyek, az új technológiák által előállított kockázatok körül egy széles körű, sokszereplős diskurzus bontakozott ki. Ez egyrészt lehetőséget kínált a modern/késő modern társadalmak önértelmezésének újrafogalmazására, szemantikai bázisának megújítására. Ennyiben tehát a kockázatokról és veszélyekről való beszédmód metaelméleti jelentőséggel rendelkezett, olyan fogalmakat, szemléleti kereteket kínált, amelyek mentén az ezredforduló társadalmi-kulturális és politikai folyamatai jól leírhatónak, érvényesen interpretálhatónak tűntek. Mindez nyilvánvalóan nem véletlen, mert a különböző veszélyes technológiák problémája – gondoljunk csak az atomenergia kérdésre – egyike a modern/késő modern társadalmakat meghatározó (sokszor megosztó) kérdéseknek, amelynek kapcsán plasztikusan megjeleníthetők a társadalom lehetséges jövőjéről alkotott különböző nézetrendszerek, víziók.

De ugyanekkor jelentőséggel bírnak azok a – főképpen a kommunikációkutatás, az empirikus szociológia irányából érkező – sokkal empirikusabb indíttatású megközelítések, amelyek fő célja a veszélyek, konfliktusok körül megjelenő, sokszor meglehetősen éles diskurzusok vizsgálata, az ott zajló folyamatok modellezése és racionalizálása. A különösen az Egyesült Államokban és Németországban virágzó, úgynevezett „kockázatdiskurzus”⁴ nagyjából egy évtized alatt számottevő eredményeket hozott: ennek köszönhetően sokkal pontosabb képünk van a kockázatok és veszélyek társadalmi észlelésében fennálló különbségekről, a kockázatok elfogadásának bonyolult – kulturális-társadalmi tényezők által is befolyásolt – mechanizmusairól, az intézményesült kockázatmenedzsment lehetőségeiről, a kockázatokról való kommunikáció meghatározó faktorairól, a katasztrófák mediális reprezentációjáról, a konfliktusok feloldásának esetleges módjairól.

A kockázathoz, veszélyekhez, katasztrófákhoz kapcsolódó kérdések tudatosításában, feldolgozásában a magyar társadalomtudományos kutatás is fontos szerepet játszott: mind a különböző kockázatok észlelésével és értékelésével, mind az egyes környezeti konfliktusok érdekszerkezetének feltárásával számos kutatás foglalkozott, amelynek köszönhetően a rendszerváltás környékének különböző „kockázatkulturái” széles körben feldolgozásra kerültek. Ennek következtében részletgazdag képpel rendelkezünk olyan országos jelentőségű eseményekről, mint a bős–nagyvarosi vízlépcső körüli társadalmi tiltakozás, de számos esettanulmány foglalkozott különböző, elsősorban lokálisan jelentős, ún. „telepítési konfliktusok” szereplőivel, tipikus mechanizmusaival, a résztvevők által felhasznált értelmezési mintákkal.⁵

Milyen változások történtek ezen a területen az utóbbi tíz-tizenöt évben? Főleg két, egymáshoz szorosan kapcsolódó s az utóbbi másfél évtizedben egyre fontosabbá váló tényező miatt érdemes valamifajta gyorsleltárt készíteni: a globalizáció és az új kommunikációs technológiák megállíthatatlannak tűnő előretörése több ponton is módosította a kockázatok és veszélyek társadalmi-kulturális-politikai kezeléséről korábban rögzített s érvényesnek tartott megállapításokat. E változások gyors áttekintése során egyszerre érdemes foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy az új társadalmi-politikai-geográfiai keretrendszer ténylegesen miképpen módosítja, formálja át a társadalom kockázat-/veszély- és katasztrófafapotenciálját. S ugyancsak lényeges megvizsgálni a tudományos reprezentáció területét is: hiszen a tudományos elméletek változása, új kutatási irányzatok megjelenése jelentősen átalakított e szféra „bevett” tudományos megközelítéseit, hagyományos diszciplináris viszonyrendszerét.

Ha a kockázat- és veszélypotenciál tényleges átalakulását nézzük, akkor az első tényező, ami az elmúlt másfél évtized történéseit vizsgálva feltűnik számunkra, egy megállíthatatlannak tűnő exponenciális növekedés: a kockázatok/veszélyek (már csak a növekvő népességszám következtében is) egyre több embert érintenek, miközben a katasztrófák bekövetkezésének valószínűsége is nő. Ezt az alapvetően kumulatív folyamatot erősítik fel a – tér- és időbeli rendszerek összekapcsolódásáért leginkább felelős – globalizációs tendenciák és az új információs technológiák. Ezek együttes hatására a korábban egymástól elkülönült, térben-időben lokalizált kockázatok és veszélyek sokkal gyorsabb ütemben, jóval nagyobb területeken terjedhetnek el. A változás másik iránya kvalitatív jellegű: az egyes kockázatok és veszélyek könnyebben összekapcsolódhatnak, s ennek során közöttük sajátos szinergiák jöhetnek létre, amelyek új, korábban ismeretlen katasztrófa potenciál megjelenéséhez is vezethetnek a társadalom mindennapjaiban.

Már Ulrich Beck hangsúlyozta, hogy a kockázattársadalmak megjelenésével a társadalmi egyenlőtlenségeknek új formái is létrejönnek, amelyek ugyanakkor sok szalon kapcsolódnak a korábbi egyenlőtlenségekhez. Az elmúlt másfél évtized történéseit vizsgálva jól látható, hogy még inkább felerősödött a kockázatexport, a centrum-periféria közötti hatalmi viszony egy sajátos megnyilvánulási formája. Megállíthatatlannak tűnik az a – sokszor saját bőrünkön is érezhető – tendencia, amely során a centrumországokban már törvényi-társadalmi-politikai okokból vállalhatatlannak tekinthető veszélyes technológiákat, hulladékokat olyan, periférikus helyzetbe levő országokba telepítik, amelyekben sokkal kisebb társadalmi ellenállást váltanak ki. Ugyanakkor ezen technológiák veszélyessége e sajátos kockázattranzsport hatására tovább nő, hiszen az új célországok legtöbb esetben sem megfelelő intézményi hálózattal, sem kiépült biztonsági kultúrával nem rendelkeznek e kockázatok megbízható kezeléséhez.

Némiképpen ezekkel a folyamatokkal függ össze az a jelenség is, hogy az elmúlt évtizedekben számottevően erodálódott a kockázatok és veszélyeket kezelő – döntési, megvalósítási, és ellenőrzési kompetenciákkal rendelkező – intézményekbe vetett bizalom. E bizalomvesztés következtében átalakult a kockázatdiskurzus egész feltételrendszere: a különböző veszélyes technológiákkal foglalkozó állami, önkormányzati, civil szervezet tevékenységének hátterét innentől fogva egy gyanakvó, sok esetben ellenséges nyilvánosság képezi.

Ha a társadalmak tényleges kockázat- és katasztrófa potenciáljának átalakulásán túl e folyamat (társadalom)tudományos vizsgálatát és értelmezéseit állítjuk középpontba, akkor itt is érdekes változásokat figyelhetünk meg. Tudományelméletileg talán akkor járunk el a legmegfelelőbbben, ha úgy írjuk le az elmúlt másfél évtized történéseit, mint a „paradigmaváltás” után szükségszerűen beköszöntő normál tudományos szakasz masszív kiépülését és megállíthatatlan intézményszerűsülését. Ezt az interpretációt támasztja alá például az a tény, hogy mindinkább elterjednek, megszokottá válnak a társadalomban jelen lévő kockázat- és katasztrófa potenciál mérésével, előrejelzésével foglalkozó kutatóintézetek – mégpedig mind az állami, mind a nagyvállalati, mind az ún. civil szférában. Ezek egymáshoz való viszonya, a közöttük levő megközelítésbeli, szemléleti, strukturális különbségek a kockázatokról való diskurzus továbbépítésének legfőbb hajtóerői. Ugyanez a differenciálódási folyamat játszódik le a kockázatok menedzselésének területén: itt is egyszerre, egymás mellett léteznek különböző állami és piaci szereplők, s a közöttük fennálló munkamegosztás szabályozása, az eltérő strukturális helyzetű, politikai-gazdasági beágyazódásuk nagyban hozzájárul újabb kockázatkommunikációs technikák és modellek megjelenéséhez, a régebbi módszerek finomításához, tökéletesítéséhez.

Mint korábban már láttuk, a kockázatokról és veszélyekről zajló diskurzus egyik központi problémája a tudomány és a társadalom közötti viszony meghatározása volt. E tekintetben is érdekes átalakulások történtek az elmúlt másfél évtizedben, főleg a tudományszociológiai és antropológiai vizsgálatok következtében.⁶ Ezek egyrészt tudatosították, másrészt számos példával alátámasztva szemléltették, hogy megváltozott a tudománnyal mint a biztonságot, biztos tudást létrehozó legfőbb intézményrendszerrel szembeni beállítódás. A modern/késő modern társadalmakban – állítják a tudományszociológiai szövegek⁷ – a tudományra nagyon sokáig úgy tekintetek, mint egy olyan eszközre, amely képes racionális módon kauzális magyarázatok előállítására, s ezekre építve lehetővé teszi különböző technológiai cselekvések tervezését és megvalósítását. Már a nyolcvanas évektől láthatóvá vált (s ez a tendencia csak felerősödött az elmúlt másfél évtizedben), hogy a tudás keletkezésének és társadalmi implementálásának folyamata – e feltevésekhez képest – sokkal ambivalensebb. Nemcsak azért, mert a kutatások intenzívebbé válása (s ennek eredményeképpen a több és mélyebb szintű tudás előállítása) sem individuális, sem társadalmi szinten nem vezet automatikusan nagyobb biztonsághoz, hanem azért is, mert kockázatokkal, veszélyekkel foglalkozó tudományos szakértők ítéletei nem képesek a kétségek eloszlatására, sőt a bizonytalanság részben az ellentmondó szakértői véleményekből fakad. Azt pedig már Charles Perrow a hetvenes években írt könyvében bemutatta, hogy az innovációk, a technológiai cselekvés lehetőségeinek kibővülése szinte automatikusan vezet komplex, alig áttekinthető bonyolultságú és kölcsönhatású rendszerek kialakulásához.⁸

A környezeti konfliktusok, a kockázatok és veszélyek körüli szakmai-kommunikációs tér Magyarországon is fokozatosan intézményesült az elmúlt másfél évtizedben. Ez az intézményesülés jelenti egyrészt a profilok, a lehetséges pozíciók és a diskurzus szabályainak rögzítését: amíg korábban a konfliktus különböző oldalán álló résztvevőknek gyakran egymással összeegyeztethetetlen szerepeket is el kellett vállalniuk, addig manapság már számos ezzel foglalkozó mediátor, tanácsadó, stratégiatervező szerepet betöltő cég/szervezet van jelen a színtéren, többségük multinacionális vállalat helyi képviselőjeként. A diskurzus szabályozásának területén is végbement egyfajta professzionalizálódás – még akkor is, ha az aktuális politikai szándékok sok esetben újra és újra felülírják az ellenőrzés és felügyelet korábban kialakult s működőképes rendszerét. A kérdés természetesen az, hogy ez az a folyamat a konfliktusok „mennyiségén”, a problémareprezentáció szintjén, a résztvevők cselekvési repertoárjában, a megoldási alternatívák számának változásában is érezhető-e. S ugyancsak kérdéses ezen intézményesülés iránya: mennyire tekinthető ez egyenes vonalú, zavartalan folyamatnak, illetőleg mennyire harmonizál az európai trendekkel.

A magyar társadalomkutatásban e kutatási program helyi értéke az elmúlt másfél évtizedben alapvetően átalakult: a különböző kockázatok/veszélyek kutatásának területe abból a kitértett pozícióból, amely a nyolcvanas-kilencvenes éveket jellemezte, mindinkább háttérbe szorult, marginalizálódott. Ez a folyamat értelmezhető úgy is, hogy ebben az esetben is a már említett „normál tudománnyá” válás egyik természetes jelenségéről van szó, de ez csak részben fedi le a tényleges helyzetet. A kockázatokkal, veszélyekkel foglalkozó társadalomtudományos kutatás ugyanis számos olyan kérdést vetett fel a nyolcvanas évek végén, amelyek szokatlanul innovatívnak, új- és korszerűnek tünnek, de amelyek részletes vizsgálata az ezredfordulótól mégsem folytatódott tovább olyan intenzitással, mint azt felbukkanásakor remélni lehetett.

Az egyik fontos hozadékuk volt ezeknek a korábbi kutatásoknak a tudomány társadalmi szerepére vonatkozó reflexió növekedése – amíg a nyolcvanas-kilencvenes évek környezeti konfliktusaiban rendkívül élesen vetődött fel a tudományos tudás

státuszának kérdése, a szakértő és a hatalom közötti tisztázatlan kapcsolatok problémája, a szakértők és a nyilvánosság közötti kommunikáció lehetséges modelljei, az ellentétes szakvélemények státuszának, kezelésének módja, addig mára ez a problématerület kikerült az érdeklődés középpontjából, sokkal megszokottabbá, mindennapibbá vált. Ám ezt a mindennapivá válást nem követte a reflexiós tevékenység elmélyülése: a tudományos szakértők tevékenysége egy-egy környezeti konfliktus kapcsán ugyanúgy a figyelem szelárnyékában, sokszor reflexiómentes közegben zajlik, mint korábban.

A másik ilyen terület a kockázatos technológiákat létrehozó nagyvállalati szféra vizsgálata. A (magyar) társadalomtudományon belül is meglehetősen elhanyagolt témának, afféle szürke zónának számított a nyolcvanas években az államszocialista nagyvállalatok és a szociokulturális környezet viszonya. Leginkább néhány közgazdaság-tudományi, szervezetszociológiai jellegű munka képviselte a tudomány megközelítését, illetőleg pár szociográfia színesítette még a képet. A környezeti konfliktusok kutatásának is köszönhető, hogy az államszocializmus döntéshozatali eljárásairól, az államszocialista nagyvállalatok működéséről relatíve sok ismerettel rendelkezünk, a kilencvenes években számos ezzel a területtel foglalkozó kutatás lezajlott, publikáció megjelent. Ugyanakkor ez az izgalmas terület az elmúlt másfél évtizedben mintha újra bezárult volna: politikai és gazdasági tényezők együttesen eredményezték azt, hogy a kockázatokat, veszélyeket szisztematikusan termelő nagyvállalatok kapcsán újra kezd kialakulni egy olyan zóna, amelyről nagyon kevés ismeret halmozott eddig fel a magyar társadalomtudomány – a létező nemzetközi trendek bemutatásán túl.

Harmadik területként a nyilvánosság intézményrendszere és a környezeti kockázatok és veszélyek közötti kapcsolatot érdemes megemlíteni: a környezeti konfliktusok jelentették a rendszerváltás környékén azt a legfontosabb területet, ahol a sajtó képviselői „megtanulhatták”, „begyakorolhatták”, mit jelent a végrehajtó hatalom kontrollja, beruházások ellenőrzése, a társadalom mozgósítása. A nyilvánosság fontos szereplője, az újságírók számára megjelent az a kérdés, hogyan lehet ezekről a nemcsak politikailag kényes, hanem szakmailag is bonyolult, tudományos problémák sorát rejtő területről (a társadalom viszonyáról a technológiákhoz, illetőleg a technológiák által előállított kockázatokhoz és veszélyekhez) közérthető formában beszélni. Illetőleg hogyan lehet ezeket a sokszor hosszú távú kérdéseket az aktualitás ígézetében élő mediális rendszerekben megtárgyalni.

Az elmúlt másfél évtized érdekesen átalakította ezt a területet is: noha kétségtelesen a nyilvánosság érdeklődésének előterébe kerülnek különböző környezeti konfliktusok, de nem nagyon látni nyomát egy olyan folyamatos diskurzus kiépülésének, amely állandóan napirenden tartaná azt a kérdést, hogy milyen technológiai kockázatok és veszélyek vállalhatók egy társadalomban, az egyes technológiákhoz kapcsolódóan milyen a kockázatvállalási hajlandóság, milyen trendek állapíthatók meg. Az új médiumok megjelenése sem javított sokat ezen a problémán: nem jöttek létre (vagy csak marginális szerepet játszanak) pl. a veszélyes technológiák témájával foglalkozó portálok, nyomtatott vagy közösségi médiumok.

Léteznek természetesen fontos és megkerülhetetlen kivételek, amelyek jól mutatják, hogy a társadalomkutatás milyen fontos szerepet képes betölteni a veszélyek, kockázatok, katasztrófák társadalmi kezelésében. Az egyik legátfogóbban vizsgált, több publikációban, esettanulmányban is feldolgozott katasztrófa-helyzetnek a 1998-as tiszai árvízet tekinthetjük. Társadalomkutatók, pszichológusok már nagyon korán bekapcsolódtak az itt zajló munkálatokba, több kérdőíves kutatást is elvégeztek, amelyek főképp a lakosság beállítódására, a vészhelyzet során tanúsított magatartás-mintáira, illetőleg az intézmények szerepére irányultak.⁹

Az ügynek egy kommunikációs szempontból különösen érdekes – bár korántsem teljességre törekvő – részét alkotja a katasztrófa médiareprezentációinak vizsgálata: a kutatók főképpen a printmédiákban megjelent cikkeket elemezve fontos megállapításokat tettek az országos és a helyi média megközelítésmódját, attitűdjeit illetően. Különösen érdekes – s mindenképpen továbbgondolandó – részét képezi a vizsgálatnak a két ország (Ukrajna és Magyarország) politikai kultúrájának s az ebből fakadó eltérő cselekvési mintáknak az érzékletes felvillantása.

A kockázatok, veszélyek, katasztrófák tudományos megközelítésének egyik fontos szeletét jelentik azok a kommunikációkutatás felől is érkező impulzusok, amelyek a *kockázatkommunikáció* tudományágának kialakulásához vezettek – saját orgániumokkal, szervezetekkel, tudományos curriculummal.¹⁰ Ezen a területen egy sajátos munkamegosztást megvalósítva egymás mellett léteznek a tudományos megközelítések (különböző empirikus adatfelmérések éppúgy, mint ezen adatok értelmezésekor használt absztrakt modellek), valamint praxisorientált, egy adott konfliktushelyzet megoldását célzó, különböző tanácsadó és marketingcégek, illetőleg állami hivatalok, a közigazgatás szabályozó és ellenőrző tevékenysége. Természetesen ezek a szereplők sokszor egymással homlokegyenest eltérő megközelítésmódokat képviselnek, problémakonceptualizációjuk, megoldási javasolataik is jelentősen különbözhetnek – ugyanakkor mégis egymásra vannak utalva, mindegyik nélkülözhetetlen szereplője ennek a területnek.

Maga a kockázatkommunikáció több tevékenységformát is magába foglal: egyrészt valamilyen módon kezelnie próbálja azt a kockázatok társadalmi megjelenését alapvetően meghatározó adottságot, hogy egy adott technológia vagy veszélyforrás vonatkozásában sokszor egészen más a nyilvánosság megítélése, mint a szakemberek álláspontja – a politika pedig képtelen dűlőre jutni a néha homlokegyenest eltérő megközelítések között. A kockázatkommunikáció ezen a problémán úgy próbál segíteni, hogy elsődleges feladatnak egy olyan, a részletekig menő fordítási folyamat létrehozását tekinti, amelynek során a speciális szakértői tudásokból a laikusok számára jól megragadható, releváns információk jönnek létre, amelyek a nyilvánosság széles körében elterjesztők. Ezen a módon lehetséges csak a társadalom tagjait felszerelni egy sajátos kockázatkompetenciával, amely alapján aztán önállóan képes döntést hozni az egyes technológiák lehetséges esélyeiről, esetleges kockázatairól.

Ugyanennyire fontos a kockázatkommunikációnak az a funkciója, amely nem tartalmi kérdéseket helyez előtérbe, hanem az egész folyamat kereteinek létrehozásakor törekszik egy olyan állapot elérésére, amely képes megfelelő körülményeket biztosítani a fordítási és értelmezési folyamatok számára. Azaz a kockázatkommunikáció kísérletet tesz arra, hogy bizonyos fokú toleranciát építsenek fel azokkal a frusztrációkkal szemben, amelyek abból fakadnak, hogy a kockázatokról folyó viták résztvevői sokszor úgy érzik, bizonytalan területen mozognak: nem egyértelműek sem a szabályozók, sem a törvényi előírások, sem a tudományos adatok/tények. Jogosan merül fel az a megállapítás, hogy ennyi bizonytalanság között csak úgy lehet sikerrel kecsegtető kommunikációs tevékenységet folytatni, ha a résztvevő számára tudatosul, hogy ez a fajta meghatározatlanság sok esetben a kockázatok, veszélyek társadalmi megjelenésének kiiktathatatlan komponense.

■ JEGYZETEK

1. Erről lásd: Ulrich Beck: *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Suhrkamp, Frankfurt, 1986; Ulrich Beck: *Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit*. Suhrkamp, Frankfurt, 1988; Ulrich Beck: *Politik in der Risikogesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt, 1991.

2. Mary Douglas – Aaron Wildavsky: *Risk and Culture. An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1982; Mary Douglas –

- Marcel Calvez: The Self as Risk Taker: A Cultural Theory of Contagion in Relation to AIDS. *Sociological Review* 1990. 3. 445–464.
3. Wolfgang Krohn – Georg Krücken (hg.): *Risikante Technologien: Reflexion und Regulation. Eine Einführung in die sozialwissenschaftliche Risikoforschung.* Suhrkamp, Frankfurt, 1993.
4. Néhány jellegzetes írás: Helmut Jungermann: *Risikokontroversen. Konzepte, Konflikte, Kommunikation.* Berlin, 1990; Wolfgang Bonb: *Vom Risiko. Unsicherheit und Ungewißheit in der Moderne.* Junius, Hamburg, 1995; Gotthard Bechmann (hg.): *Risiko und Gesellschaft. Grundlagen und Ergebnisse interdisziplinärer Risikoforschung.* Westdeutscher Verlag, Opladen, 1993.
5. Farkas János: *Bevezetés a környezetszociológiába.* Műgyetemi Kiadó, Bp., 1994; Vári Anna (szerk.): *Kockázat és társadalom.* Akadémiai, Bp., 1987; Vári Anna: *Környezeti problémák – társadalmi részvétel. Környezet és Fejlődés* 1993. 4. 5–6. Vári Anna: *Új jelenségek a környezeti konfliktuskezelés hazai gyakorlatában: az M0 autópálya építésével kapcsolatban.* *Társadalomkutatás* 1994. 1–4. 122–133; Vári Anna: *A Paksi Atomerőmű kiégett fűtőelemei átmeneti tárolójának telepítése.* *Társadalomkutatás* 1996. 14. 20–31.
6. Karin Knorr-Cetina: *The Manufacture of Knowledge.* Oxford, 1981.
7. Bruno Latour: *Sohasem voltunk modernek.* Osiris–Gond, Bp., 1999.
8. Charles Perrow: *Normale Katastrophen. Die unvermeidbaren Risiken der Großtechnik.* Campus, Frankfurt, 1987; Charles Perrow: *Unfälle und Katastrophen.* *Journal für Sozialforschung* 1992. 1. 61–75.
9. Rozgonyi Tamás – Tamás Pál – Tamási Péter – Vári Anna: *A tiszai árvíz. Vélemények, kockázatok, stratégiák.* MTA Szociológiai Kutatóintézet, Bp., 2000.
10. Hans Peter Peters: *Risiko-Kommunikation. Kernergie.* In: Helmut Jungermann (hg.): *Risikokontroversen. Konzepte, Konflikte, Kommunikation.*, Berlin, 1991. 63–161.; Elisabeth Noelle-Neumann – Jochen Hansen: *Technikakzeptanz in drei Jahrzehnten - in der Bevölkerung in den Medien. Ein Beitrag zur Medienwirkungsforschung.* In: Krüger – Russ – Mohl (hg): *Risikokommunikation. Technikakzeptanz, Medien und Kommunikationsrisiken.* Sigma, Berlin, 91–109.

